

Zsinka László:

Az európai *paideia* kialakulásának történelmi keretei¹

- kultúrtörténeti vázlat -

Az emberiség történetének első évmilliói homályba vesznek. A töredékes adatok egyrészt megnehezítik az emberi fejlődés későbbiekre nézve meghatározó jelentőségű időszakának feltárását, másrészt utat nyitnak az egymástól eltérő értelmezések irányába. A források hiányosságai miatt az ember korai történetének bemutatásakor a filozófiai előfeltevések különösen fontos szerepet kapnak, még akkor is, ha egyfajta szűken értelmezett tudományosság jegyében sokan igyekeznek figyelmen kívül hagyni e tény megkerülhetetlen következményeit. Úgy tűnik, hogy az emberiség fejlődése hitelesen és tárgyilagosan ábrázolható akkor is, ha nem mondunk le a biológiai és a kulturális evolúció lassú és összetett folyamatának empirikus ábrázolásáról, mégis felhívjuk a figyelmet azokra a tényezőkre, amelyek már az ember legkorábbi története során a transzcendensre való nyitottságra, az elemi bizalom jelenlétére, valamint az alkotó értelem és a művészet természeti világon túlmutató jellegére utalnak. Ezek a tényezők legfeljebb töredékesen érhetők tetten, mégis jól érzékeltetik az emberi fejlődés önmagán túlmutató jellegét. Ez az ábrázolásmód nem teszi feleslegessé a szaktudományos eredmények tárgyalását, hanem éppen belőlük indul ki, és tágabb keretbe rendezi azokat.

Az alábbiakban megkíséreljük felvázolni azokat a tágabb kultúrtörténeti folyamatokat, amelyek az európai *paideia* történelmi kereteit meghatározták.² Európai *paideia* alatt az európai civilizáció megformálódásával jellemzővé váló művelődési eszményeket, illetve kialakulásuk történeti körülményeiből levezethető sajátosságokat értjük. Ezek hosszú évszázadokon át meghatározták a nevelés jellegzetességeit Európában. Kiindulópontunk abban áll, hogy az antik, keresztény és germán társadalmak egybeolvadásából megszülető európai civilizáció hatókörében létezik/létezett az európai *paideia*, amely egyaránt kiterjedt a művelődés eszményeire, meghatározta az iskola sajátos vonásait, illetve a nevelés lehetőségéről alkotott nézeteket. Az európai *paideia* fogalma alatt azokat a kultúrtörténeti folyamatokat is értjük, amelyek az európai művelődés egészének alapértékeit és struktúráját kialakították. Felfogásunk szerint az európai *paideia* olyan szellemi formának tekinthető, amelynek értékösszefüggései és szerkezeti sajátosságai – többszöri megújulásuk ellenére – meglehetősen állandósággal bírnak, amit történeti elemzés révén kell feltárnunk. Ezek közül az egyik legjelentősebb tényezőnek a kereszténység és a klasszikus antikvitás egymásra hatásából fakadó következmények tekinthetők, amelyek a késő ókor kezdetétől (Kr.u. 3. század) a reneszánsz végéig (Kr.u. 16. század) terjedő majdnem másfélezer évben meghatározták az európai művelődés kereteit. További kérdéseket vet fel, hogy az európai *paideia* paradigmája hogyan alakult át a kora újkorban és a modern korban – az elmúlt négy-öt században – és mennyiben tekinthető a (poszt)modern nevelés az európai *paideia* örökösének.

Ennek a tanulmánynak a keretében az európai *paideia* kialakulásához vezető tágabb kultúrtörténeti folyamatok áttekintésére törekszünk. Egyelőre nem foglalkozunk az európai *paideia* kifejlett formájával és alakváltozataival, hanem a létrejöttéhez vezető történelmi körülményeket vizsgáljuk. Bemutatjuk az „írnoki műveltség” és a szóbeliségen nyugvó „heroikus kultúra” ideáltípusát, és meghatározzuk, hogyan viszonyul ezekhez a klasszikus antik művelődés, valamint a zsidó, majd a keresztény *egzegézis* írásmagyarázó attitűdje. Mindezek során ki kell térnünk az ember – a művelődés elsajátítására alkalmassá váló lény – történeti fejlődésére, illetve az emberi civilizáció születésének körülményeire, valamint a neolitikum, az ókori keleti társadalmak, a krétai és a mükénéi kultúrák, a homéroszi kor, végül a germán törzsi kultúra emberi művelődésben betöltött szerepére. Áttekintésünk kultúrtörténeti vázlatnak fogható fel, amely a legalapvetőbb történelmi jelenségek művelődés- és neveléstörténeti szerepének a meghatározására törekszik. Egy későbbi tanulmányban az európai *paideia* sajátosságainak kifejtésére kerül sor.

A kulturális evolúció és az intelligencia fejlődése

Az ember szociális készségeinek kialakulása és értelmi fejlődése a történelem előtti időkben párhuzamosan haladt előre. Az intelligencia kibontakozása hozzájárult a nyelv és a fogalomalkotás megjelenéséhez. A tanult készségek elmélyülése szoros összefüggésben állt az agy felépítésének változásaival, de minden tanulási folyamat a társas együttlét keretében nyerte el igazi jelentőségét. A szülőktől megszerzett ismeretek mindig érzelmi kötődések környezetében kerültek elsajátításra. A gyermekkor meghosszabbodása következtében óhatatlanul megnövekedett a nevelés fontossága. Az öröklött viselkedési beidegződések helyett az ember mindinkább képessé vált szerzett magatartásformák kialakítására. A biológiai adottságok mellett születőben volt a tanulás útján elsajátítható kultúra jelensége.

Az agy biológiai fejlődése

Az ember szellemi képességeinek kibontakozását vizsgálva korábban nagy szerepet tulajdonítottak az agyméret növekedésének. Az agy térfogatának gyarapodása kétségtelenül fontos tényezője az emberré válás folyamatának. Az ember fejlődése során az agy tömege jelentősen megnövekedett. Az *australopithecus*ok 4-500 köbcentiméter agytérfogattal rendelkeztek, de a *homo habilis* agymérete már elérte a 750 köbcentimétert. A *homo erectus*nak 900 és 1100 köbcentiméter között volt az agytérfogata, míg a neandervölgyi embernek 1400-1500 köbcentiméter. Ehhez képest valamivel kisebb – mintegy 1400 köbcentiméter – lehetett a cro-magnoni ember – ez lényegében a mai ember, más elnevezéssel a *homo sapiens* ifjabb ága – agymérete. Az őskortudomány álláspontját jól mutatja, hogy a 700 köbcentimétert egyfajta határként értelmezve, az ennél nagyobb agytérfogatú egyedeket már *homónak* nevezték. A neandervölgyi ember a cro-magnoni emberhez képest kissé nagyobb agyméretét mégsem kezelték a magasabb fejlettség bizonyítékaként, és inkább az agyban végbemenő belső szerkezeti változásokat tekintették döntő jelentőségű tényezőnek.

Az agy térfogatának viszonylagos növekedése az ember testméretéhez képest jól érzékelhető folyamat. Utalni kell arra is, hogy „*biológiai értelemben az agy nagyon költséges berendezkedés. Az emberek esetében például mindössze 2 százalékát teszi ki a testsúlynak, működéséhez ugyanakkor a test vérellátásának 50 százalékára van szüksége, és a szervezet teljes oxigénfogyasztásának több mint 20 százalékát használja fel*”.³ Az agytérfogat növekedése tehát csak abban az esetben értelmezhető az evolúció összefüggésében, ha nemcsak terheket ró az emberi szervezetre, hanem jelentős pozitív hozadékkal is jár. Jelenlegi ismereteink szerint az agy méretének gyarapodása szükséges, de nem elégséges feltétele az emberi intelligencia kialakulásának. Ebben a folyamatban különleges szerepet játszott az agykéreg fejlődése. Az agy külső rétegének evolúcióban betöltött egyedülálló fontossága abból ered, hogy elsősorban ez a terület felel az embert érő különböző ingerek közötti kapcsolatok megteremtéséért. Az agy „szuperasszociációs” területének integratív szerepe a magasabb szintű emberi intelligencia létrejöttének a kiindulópontja. Az értelmi fejlődés lehetőségei jelentősen meghaladták az agy biológiai működését biztosító élettani „ráfordításokat”.

Az intelligencia fejlődése

A pszichológia és rokon tudományai sokat vitatkoztak azon, hogyan lehet meghatározni az intelligenciát. Az egyik megközelítés a környezetből szerzett információk emberi magatartásra gyakorolt hatására helyezi a hangsúlyt. Minden olyan élőlényt intelligensnek tarthatunk, amely a környezet megismerése és a külvilág ingerei alapján képes arra, hogy megváltoztassa viselkedését. Tágabb értelemben az állatok viselkedésében végbemenő változások az élővilág egészét jellemzik. A biológiai evolúció egyik alapvető hatásmechanizmusa, hogy az élőlények a magatartás megváltozásával járó válaszokat adnak a környezeti kihívásokra. Az állatvilágban az öröklött ösztönök mellett kezdettől fogva jelen vannak az egyedek saját tapasztalatai révén kialakuló másodlagos reflexek. Egyes állatok esetében különösen szembevetődő, hogy öröklött ösztöneikhez képest jelentős mértékű tanulásra képesek. Sokat vizsgálták a csimpánzok intelligenciáját, akik meglepő képességeket

árultak el az úgynevezett belátásos tanulás vonatkozásában. A különböző kísérletek igazolták, hogy a csimpánzok számos feladatot – kulcsokkal bezárt dobozok kinyitása, tárgyak átvezetése útvesztőkön – jól oldottak meg, ami azt igazolta, hogy képesek a környezetben észlelt jelenségek összekapcsolására.

Az ember esetében a kreatív intelligencia lényegesen fontosabb szerepet kap, mint az állatvilágban. Egyes főemlősök felmutatják a kreatív intelligencia elemi formáit, de nem tudnak olyan mértékben az észlelt események között kombinációkat létrehozni és azok következményeit előre belátni, mint az emberek. Az ingerek közötti kapcsolatokat megteremtő agykéreg fejlődése ezért tekinthető az értelmi fejlődés kulcsfontosságú mozzanatának. Az emberi agy képességeinek gyarapodása nemcsak a környezetben észlelt jelenségek legváltozatosabb összekapcsolását segítette elő, hanem a fogalomalkotás alapjává is vált.

A nyelv és a fogalomalkotás

A környező világról alkotott fogalmakkal az ember osztályokba és csoportokba sorolta a különböző jelenségeket. Ezzel megtanulta, hogyan lehet az egyedi tapasztalatokat más észleletekhez viszonyítani. Amennyiben a világ pusztán egyedi jelenségek halmaza, és a rendező értelem meg sem kíséri azok fogalmi struktúrákba rendezését, az emberi elmére szinte elviselhetetlen teher nehezedik. A fogalomalkotás révén a világ jelenségei egymáshoz viszonyítva határozhatók meg, ami jelentős mértékben elősegítette a környezetben való tájékozódást, és előkészítette az elvont gondolkodás megjelenését. Az ember gondolati tevékenysége révén az agy biológiai fejlődése messze túlmutatott önmagán, mert lehetővé tette a tudás elképesztő méretű felhalmozását és megújítását.

A fogalomalkotás a nyelv kialakulásának is nélkülözhetetlen előfeltétele. Az emberi nyelv kezdeteit illetően találgatásokra vagyunk utalva. Ezen a területen nem várható, hogy a régészeti feltárások bármiféle eredménnyel szolgálnak. A kutatók rámutattak arra, hogy a *homo erectus*nál már észrevehető az agy beszédszerveket és hallóérzéket összekapcsoló területeinek kezdetleges fejlődése, a *homo sapiens*nél pedig a hangszalagok úgy módosultak, hogy az ember alkalmassá vált a differenciált hangképzésre.

Kétségtelen, hogy az emberi elme látványos képessége volt a beszéd és a nyelv kialakulása, és az is egyértelműnek tűnik, hogy már korábban is létezett valamiféle kezdetleges gesztusnyelv. A kommunikáció kezdettől fogva különleges szerepet töltött be az emberi evolúcióban, és hozzásegített a társas készségek kibontakozásához, illetve maga is a vadászó-gyűjtögető közösségek együttműködésének a gyümölcse volt. Viszont aligha lehet megmondani, hogy a gesztusnyelvet és a beszéd kezdetleges formáit mikor váltották fel az összetettebb nyelvi struktúrák. A gondolkodás és a nyelv viszonyát illetően nehéz pontosan meghatározni, hogy a fejlődés során hogyan kapcsolódtak össze az emberi elmében ezek a tényezők, és elsősorban melyik gyakorolt hatást a másikra.

A fogalomalkotás és az elvont gondolkodás éppúgy előfeltétele volt a nyelv és a beszéd kibontakozásának, ahogy a társas készségek is hozzájárultak a kommunikációs képességek elmélyüléséhez. A nyelv kialakulását mégsem szabad levezetni csak a gondolkodás, vagy a szociális készségek fejlődéséből. A nyelv és a beszéd az emberi intelligencia kibontakozásának különleges terméke, amit jól érzékeltet az a tény, hogy a belátásos tanulásban mutatott minden képességük ellenére a csimpánzok nem taníthatók meg beszélni, míg az embernél a gyermekkori beszédfejlődés valamennyire spontán módon is kibontakozik. Mindent egybevetve az emberi kommunikáció meglehetősen egyedi jelenség, amelyre hatott a gondolkodás és a társas készségek kialakulása, de megvannak a saját – genetikailag és történetiségében nehezen feltárható – törvényszerűségei is.

A nevelés szerepének növekedése

A nyelvet és a beszédet a gyermek elsősorban szüleitől sajátítja el, ami hasonló módon történhetett a *homo sapiens* esetében is. Az emberi tudás megszerzését illetően a vadászó-gyűjtögető

társadalmakban egyre nagyobb szerep hárult a nevelésre, aminek jelentősége a szülőktől való függőség időszakának meghosszabbodása következtében felértékelődött. E változás legfőbb biológiai oka, hogy az ember megszületésekor jóval kifejtlenebb, ezért kiszolgáltatottabb, mint a legtöbb állat, és az emberi egyedek viszonylag kevés és igen általánosított ösztönnel jellemezhetők.⁴

A nevelés növekvő szerepe következtében az ember öröklött biológiai adottságai mellett nemzedékek során felhalmozott „társadalmi örökséggel”, más szóval „kultúrával” vagy „hagyománnyal” is rendelkezik. A „hagyomány” fogalmát a változatlan formában való megőrzés társadalmi-kulturális gyakorlatával szokás összekapcsolni. Valamennyi modernség előtti kultúra arra törekedett, hogy különösebb változások nélkül őrizze meg önmagát. Bár korlátozott kulturális átalakulásokra mindig is sor került, az „új” csak a modernség beköszöntésével vált önértékké. Mégis a „hagyományt” csak bizonyos korlátok között azonosíthatjuk a tradicionális társadalmak változatlanságra való törekvésével, mivel az emberi kultúra kezdettől fogva jóval nagyobb mértékű átalakulásokra volt képes, mint az öröklött biológiai adottságok. A tanulás révén elsajátítható „kultúra”, a „társadalmi örökség” és a „hagyomány” rokon fogalmaknak tekinthetők, amelyek egyaránt a nevelés útján történő elsajátítás lehetőségét állították az ember fejlődésének középpontjába.

Az ember szimbólumteremtő képessége

A nyelv és a beszéd különös fontossággal bírt az emberi kultúra megteremtésében. A nyelvi közlés során a kimondott szó mindig jól körülhatárolt jelentést vesz fel, amely az adott hangsort megkülönbözteti más szavaktól. Az emberi kommunikáció alapját a „jelölő” és a „jelölt” közötti egyértelmű viszony képezi, amely a közösség megállapodásának eredménye. A „jelölő” szerepkörbe azonban nemcsak egy hangsor, hanem képi ábrázolás is kerülhet. Amennyiben egy rajz emlékeztet egy bizonyos tárgyra, és sematikus vonásai a tárgy felidézésén keresztül az eredeti jelentéstartalomhoz képest bizonyos jelentéstöbblettel rendelkeznek, közel kerülünk a szimbólumalkotás kezdetéhez. A Kr.e. 4. évezred végén a korai mezopotámiai írásjelek már éltek a szimbólumteremtés lehetőségével. A „kert” szót például a hullámozó víz és a mellé rajzolt növény jelölte. Ez a jel egyrészt kifejezésre juttatta, hogy a földművelés erőteljesen függött a víztől, másrészt egyfajta jelentésbővülés révén utalt a „kert” fogalmára.

Az írás azonban csak egyféle használatra korlátozott szimbólum, míg az ember szimbólumalkotó képessége jóval kiterjedtebb az írásjelek használatánál. A kulturális antropológia egyes irányzatai az ember szimbólumteremtő tevékenységét a kultúra alapfeltételeként értelmezik, és magát a kultúrát is elsősorban szimbólumok együtteseként fogják fel.⁵ Az ember szimbólumalkotó képessége az evolúció fontos lépése, és a kommunikáció kialakulásával, illetve az értelmi fejlődéssel együtt bontakozott ki. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a szimbólumok létrejötte nemcsak a gondolkodó értelem eredménye, hanem az ember érzelmi-akarati tevékenységéből is levezethető jelenség. A szimbólumok kialakulása mindenekelőtt az emberi elme értelmi összefüggéseken túlmutató törekvéseiből származik. Tehát az emberré válás folyamatában létezik egy fontos terület, amely túlmutat a kreatív intelligencia hatókörén. Ezek közé sorolhatjuk a képzelőerő, az érzelmek és az emberi önreflexió kibontakozását. Ezek híján a művészet születése is elképzelhetetlen lett volna, amire a *homo sapiens* tevékenységének eredményeként mintegy 25 ezer évvel ezelőtt került sor Nyugat-Európában és Észak-Afrikában.

Az élelemtermelés kibontakozása és a civilizációk születése

Az első nagy életmódváltás: a neolitik forradalom

A vadászó-gyűjtögető életmód után az élelemtermelésre történő áttérés az emberiség történetében lejátszódó első nagy életmódváltás volt, amely néhány ezer év leforgása alatt alapjaiban megváltoztatta a társadalmak életfeltételeit. Az átalakulás már a jégkorszak és a paleolitikum utolsó

szakaszában megkezdődött. Ezt követően a délnyugat-ázsiai térségben mintegy 10-12 ezer éve megjelentek az első „arató népek”. A korai élelemtermelő közösségek több szempontból különböztek a kifejlett neolitikum élelemtermelő népeitől, illetve többféle regionális változattal is számolni kell. Ezt felismerve az elmúlt évtizedekben a kutatók számos kísérletet tettek arra, hogy a maguk összetettségében ragadják meg a neolitikori gazdaság- és társadalomfejlődés lényeges mozzanatait.

Az elméleti nézőpontok is mélyreható változásokon mentek keresztül. Az első városokról például kiderült, hogy az emberi történelem igencsak korai, de korántsem általános jelenségei. A régebbi felfogás, hogy a falu mindenhol megelőzte a város kialakulását, felülvizsgálatra szorul. További szemléleti újdonság, hogy az élelemtermelés kezdetei, bár szórványszerűen, de sokkal mélyebben visszanyúlnak a neolitikort/élelemtermelést közvetlenül megelőző felső paleolitikumba, mint korábban feltételezték. Végül utalni kell arra is, hogy a tudomány jelen álláspontra szerint a növénytermesztés és az állattenyésztés vívmányai nem egy-két központból terjedtek el mindenfelé, hanem az élelemtermelés első centrumai egymástól független önálló utakon fejlődtek.⁶

Az élelemtermelés korszakában az emberi tudat sajátosságai is megváltoztak. A régészet egyik irányzata általában is hangsúlyozza, hogy a történelmi változás nem a gazdasági-társadalmi feltételekből, hanem az ember tudati-mentális tevékenységének újszerű mozzanataiból vezethető le. Kétségtelen, hogy a vallási képzetek, a mítoszok és a művészetek tendenciái alapján az ember szimbólumteremtő képességének kibontakozása világosan érzékelhető a neolitikum során. Az is egyértelmű, hogy az emberi elme értelmi, akaratú és érzelmi összetevői korábban nem látott mértékű kihívások elé kerültek a nagyobb létszámú és szervezettebb emberi közösségek keretei között. A történész, amikor elsősorban a neolitikori fejlődés gazdasági-társadalmi vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt, nem azt juttatja kifejezésre, hogy a történelmi változásokat csakis ezek a tényezők határozhatják meg, hanem elsősorban a civilizációs folyamat ezen összetevőit képes megragadni a rendelkezésre álló források alapján. További fontos mozzanat, hogy az első civilizációk születésekor már olyan jelenségekkel találkozunk, amely megfelel a „kultúra” klasszikus értelemben vett humanista fogalmának. E változás részeként értelmezhetővé válnak az emberi művelődés tágabb kereteinek olyan alapvető fogalmai, mint a „vallás”, a „rítus”, a „mítosz”, és az „irodalom”.

A civilizáció kialakulása felé

Az élelemtermelés kialakulása egyszerű társadalmak kialakulásához vezetett. Ezek általában egalitárius faluközösségeken alapuló, úgynevezett szegmentáris társadalmak voltak, bár egyes esetekben a társadalmi differenciálódás és a településméretük már elérték a nagyobb területre kiterjedő korai főnökségekre jellemző sajátosságokat.⁷ Ehhez képest az első civilizációk megszületése együtt járt a szervezett államiság kezdeteivel és azzal a jelenséggel, amit Gordon Childe „városforradalomnak” nevezett.⁸

Az emberi történelem első civilizációi az ókori Kelet nagy folyamatai mentén jöttek létre a Kr.e. 4-3. évezred fordulóján. A civilizációk kialakulása új korszakot nyitott az emberiség történetében. Ettől fogva beszélünk a történelem előtti időkhöz képest az úgynevezett történelmi időkről. A civilizációk főbb ismertetőjegyei között tartjuk számon a városok, a palotaépületek, a monumentális templomok, az írásbeliség, a művészetek, valamint a bonyolultabb társadalmi rétegződés kialakulását. Fontos szempont, hogy a szegmentáris társadalmakhoz, illetve a korai főnökségekhez képest a civilizáció kialakulása az összetett társadalmak megjelenésével járt együtt. Nem szükséges, hogy egy civilizáció valamennyi említett ismertetőjegy birtokában legyen, de rendelkeznie kell a felsorolt paraméterek nagyobb részével.⁹

Az ókori Keleten a civilizációk kialakulása néhány speciális adottsággal is összekapcsolódott. Az öntözéses földművelés, a bronzeszközök megjelenése és az eke használata a folyam menten társadalmak jellegadó sajátosságaiá váltak, bár önmagában egyik sem tekinthető a civilizációk nélkülözhetetlen vonásának. Továbbá létrejött a papi rend, megszülettek az első mítoszok és a szent szövegek. Az ókori keleti társadalmak hajtóerői egyaránt származhattak a termelés jobb megszervezéséből és az új vallási

eszmékből, bár ez utóbbiakról nagyon keveset tudunk. A központi államapparátus szolgálatában megszületett az írásbeliség, ezzel együtt feltűnt az írások alakja. Az írások műveltség az emberi művelődés és nevelés sajátos formájának a kialakulását vonta maga után

A mitikus világkép és a nevelési eszmények

Az első civilizációk kialakulása az ember kognitív és szimbólumalkotó képességeit illetően is jelentős változásokkal járt együtt. Az írás megjelenése egybeesett az újszerű vallási képzetek és az első mítoszok létrejöttével. A mítoszok keretében feltűntek az első nevelési eszmények.

Kép, jel és írás

Az emberiség története során a művészet első formái vadászjeleneteket bemutató képi ábrázolások voltak. Számos képet Észak-Afrikában, más rajzokat Nyugat- és Dél-Európában tártak fel, de az európai kontinensen kívüli távoli lelőhelyeken is találtak hasonló festményeket. A szikla- vagy barlangrajzok egy része bizonyos, hogy nem szolgálhatott díszítő funkciókat, mert a közösség lakóhelyétől távol és nehezen megközelíthető helyeken készítették őket. A legrégebbi képek 20-25 ezer évesek voltak, és semmiféle írott forrással nem rendelkezünk arról, hogy milyen képzetek kötődtek hozzájuk. A *verizmus* – azaz a valóság-hű ábrázolás – szabályait szem előtt tartó rajzok leginkább kultikus funkciót töltöttek be. A művészet első formái vallási képzetekkel álltak kapcsolatban. A természet rendjéhez kapcsolódó kultuszok és rítusok a közösség egésze számára ugyanazt a jelentést hordozták. A rajzok és festmények ezeken a szertartásokon játszottak szerepet.

Az emberi történelem legkorábbi művészi ábrázolásai a zsákmányoló és vadászó életmód utolsó szakaszában – a felső paleolitikum végén – jöttek létre. Az élelemtermelés kialakulásával megváltozott a művészet funkciója. A neolitikum művészi alkotásai a *verizmus* helyett elsősorban a természet mélyebb és rejtett összefüggéseinek a megértésére törekedtek. A paleolitikum során a vadászat jól látható cselekvések sorozatából állt, míg az elvetett magok kicsírázása és a növények virágzása, majd termőre fordulása mindvégig misztérium maradt az élelemtermelő ember számára. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy a neolitikum művészetét már nagyobb mértékben jellemezték absztrakt ábrázolások – geometrikus formanyelv vagy növényi ornamentika – mint a korábbi időszak műalkotásait.¹⁰ A neolitikumi ember ismereteinek bővülése, valamint a sűrűsödő társadalmi interakciók megkövetelték a világ bonyolultabb összefüggéseinek a megértését. Ennek művészi tükrözésére szolgált az elvontabb formanyelv, amely már a korai írásformák absztrakciós szintje felé mutató jelenségnek tekinthető.

Az írás éppúgy az ember absztrakciós készségén alapuló szimbólumalkotó tevékenység eredménye, mint a neolitikumi művészet egyes formái. A művészi alkotás azonban csak megjelenít egy érzékelhető képet, míg az írásjelek mindig az emberi nyelvvel állnak szoros kapcsolatban. A képi ábrázolás művészete is felfogható a társas értelmezett kommunikáció egyik változataként, de nem áll kapcsolatban a nyelvvel, valamint az általa közvetített üzenet a megpillantás időpontjában „egyszerre” fejt ki hatását, és nem osztható időbeli szekvenciákra. Ezzel szemben az írásjeleket mindig bizonyos időbeliség mentén kell nyomon követni – azaz elolvasni –, ami ugyan hosszabb ideig tartó művelet, mégis ez biztosítja a nyelvi jelekkel kifejezett tartalom és mondanivaló megértését és tartós megőrzését. A fejlettebb írásrendszerek a kommunikáció során az üzenet pontosabb megfogalmazását tették lehetővé, míg a képiség mindig nyitva hagyta képzelőerő bizonyos szerepét.

Mítosz, vallás és rítus

Az írás különböző formáinak kialakulása általában nem járt együtt a szóbeli kultúra visszaszorulásával. Az ókori Keleten (1) az uralkodói hatalom ünnepélyes kinyilvánítása, (2) az adminisztratív gazdasági feljegyzések, valamint (3) a vallási rítusok és formulák, illetve (4) a mítoszok

egyre kiterjedtebb lejegyzése képezték a megszülető írásbeliség jellegzetes színtereit. Az uralkodói hatalom kinyilvánítása és a gazdasági adminisztráció az erős központosított állam kialakulásával függött össze, a mítoszok és a rítusok megörökítése pedig a különféle vallási képzetek differenciálódásával.

A klasszikus vallástudományi meghatározás szerint a vallás az istenség és az ember közötti találkozás színtere, amit az ember a szakrális kommunikáció rögzített formáin keresztül gyakorol. Egyes kultúrákban nagy szerepe volt a szakrális formulák szóbeli memorizálásának (például a védikus Indiában). Máshol a legfontosabb vallási rítusok és formulák szent iratként történő lejegyzése visszavezethető a legkorábbi időkre. A vallási hagyomány rögzítésének másik lehetséges irányát a különböző mítoszok írásba foglalása jelentette. A mítoszok olyan történetek, amelyek meghatározó szereppel bírnak egy közösség önértelmezésében, és hozzásegítenek a természeti és a társadalmi valóság törvényszerűségeinek a megértéséhez.¹¹

A mítosz nem azonosítható teljes mértékben a vallással. A vallás lényege a megnyilatkozó istenség és az ember közötti találkozás – ami helyes formában csakis pontosan elvégzett rítusok révén valósulhat meg – míg a mítoszok istenéről, hősről és a világ keletkezéséről alkotott történetek. Ezek egyaránt hatással vannak az ember értelmére és érzelmeire, és lehetővé teszik, hogy egy közösség képes legyen koherens világképet kialakítani a világban betöltött helyéről és rendeltetéséről. Egyes mítoszokat a vallási intézmények kanonizálnak – azaz hivatalos változatként fogadnak el – míg másokkal szemben kifejezik közömbösségüket vagy ellenérzéseiket. Ráadásul a mítoszok folyamatosan változnak és átalakulnak annak függvényében, ahogy egy közösség értelmezi, illetve újraértelmezi őket.

Szóbeliség, írásbeliség és irodalom

A mítoszok hosszú időn át a szóbeli kultúra keretében maradtak fenn, és lejegyzésük általában késői jelenségnek tekinthető. A mezopotámiai eposzok, valamint a görög *Iliász* és *Odüsszeia* esetében is tudomásunk van arról, hogy írásba foglalásuk előtt létezett egy virágzó szóbeli hagyomány. Ez a korai epika szorosan kapcsolódott a mítoszokhoz. Az első civilizációk történetében az írás megjelenése nem jelentette a szóbeliség eltűnését, hanem a szóbeli és írásbeli kultúra színterei még sokáig kiegészítették egymást.¹²

Az emberiség legkorábbi irodalmi elbeszélései mítoszok formájában maradtak ránk. A mitológia egyszerre érintkezik a vallással és az irodalommal. A vallás az istenséggel való találkozás lehetőségének megnyitása mellett a legtágabb értelemben felfogott világértelmező szerepet is betöltött az ember életében. A világ értelmezésében a vallási hagyomány elsősorban a mítoszokból táplálkozott. A mítoszok azonban irodalmi elbeszéléseknek is tekinthetők, ami azt jelenti, hogy művészi élményben részesítik befogadjukat. A mítoszok irodalmisága a művészi szép megmutatkozásában fejeződik ki. Az irodalom legfőbb sajátossága, hogy mindenféle gyakorlati haszon híján is képes kiváltani érdeklődésünket és katarzist okoz. „Szép az, ami érdek nélkül tetszik” – fogalmazta meg Kant. A művészetek alkalmasak arra, hogy megnyissák az emberi érzékenységet a „szép”, a „jó” és az „igaz” értékei felé. Mivel az emberiség mítoszai általában rendelkeznek ezzel a képességgel, a ránk maradt mitológiai elbeszélések tekintélyes részét az irodalomhoz is sorolhatjuk.

Mítosz, irodalom és a nevelés eszményei

A mítoszok érintkeznek a vallással és az irodalommal, sőt egy társadalom nevelési és művelődési eszményeire is hatással lehetnek. A különböző mitikus történetek sokszor epikus irodalmi formában öröklődtek tovább. Általában a szóbeli hagyományt átörökítő énekmondók, vagy a hiteles változatot feljegyző írnokok gondoskodtak a szövegek fennmaradásáról. Az előbbire jó példát mutatnak a görög és az indiai énekmondók – a görög *aiódoszok* és az indiai *kavik* az epikus hagyományt szóbeli előadás formájában közvetítették a hősi életeszményt valló arisztokrata közönség felé –, az utóbbira pedig a mezopotámiai írnokok, akik az írnokiskolákban hosszabb ideig szoros kapcsolatba kerültek a

lejegyzett szövegekkel (*Gilgames-eposz*). Akár írott, akár szóbeli változatban a mítoszokon alapuló elbeszélések nemcsak vallási értelemben vett világértelmező szerepet tölthettek be, és irodalmi-esztétikai élményt nyújtottak, hanem egyben normákat szolgáltatottak az irányadó társadalmi értékekről, valamint példákat adtak a helyes viselkedés szabályairól. Így a mítoszok anyagán alapuló elbeszélések egy közösség nevelési eszményeit is meghatározták. Az emberiség történetében a nevelési eszmények első formái a mítoszokhoz, azaz a belőlük kialakuló epikus irodalmi anyaghoz kötődtek.

Az emberi viselkedés irányadó értékeit és normáit a mítoszok mellett a vallási-rituális előírások vagy az udvari etikett is meghatározhatja, továbbá hatást gyakorolhatnak rá a népi bölcsesség szentenciákban megfogalmazódó formái. Az ókori keleti társadalmakban, ahol a papi rend nagy jelentőségre tett szert, illetve erős központi hatalom jött létre, általában erőteljesen érvényesültek a vallás által meghatározott magatartásformák, vagy az udvari viselkedés szabályai. Ezek a nevelési értékek és normák mindenekelőtt a vallási és udvari elitek magatartását határozták meg, míg a népi bölcsesség a paraszti társadalom viselkedési szabályainak a megteremtéséhez járult hozzá.

A szűkebb elitek számára érvényes papi vagy udvari viselkedési szabályokhoz képest a különféle mítoszok hatása jóval szélesebb társadalmi rétegekre kiterjedhetett. Egyes mítoszok – ez például a homéroszi eposzokban követhető nyomon – a hősi értékrendet magáévá tevő fegyveres arisztokrácia, míg mások a népi vallásosság számára szolgáltatott anyagot.¹³ Elsősorban azok a mítoszok voltak képesek nevelő szerepet betölteni, amelyek irodalmi formában öröklődtek tovább. Ezeknek a történeteknek a művészi szépsége esztétikai élményt is nyújtott, ami megsokszorozta a bennük megfogalmazódó eszmények és példázatok hatását.

A mítoszok kezdettől fogva hozzájárultak a nevelési eszmények kialakulásához, de szerepük azokban a társadalmakban válhatott jelentőssé, ahol nem alakult ki komoly befolyással rendelkező papi rend, illetve nem jött létre kifinomult udvari-állami szervezet, amely a viselkedési szabályokat a királyi udvarban meghatározta. Az ókori keleti társadalmakhoz képest erre szolgált példával Hellász, ahol Homérosz korának városállamaiban – a Kr. e. 8. században – megvalósult az arisztokrácia egyeduralma, miközben nem jött létre örökletes papi rend vagy kiterjedt állami közigazgatás. A mítoszokból táplálkozó epikus anyag itt nemcsak a vezető szerepet betöltő nemesi rétegek értékeit határozta meg, hanem a társadalom egésze számára is irányadó etikai normákkal szolgált. Azokban a társadalmakban, ahol a gyenge uralkodói hatalom mellett a fegyverforgató nemesség meghatározó jelentőségre tett szert, megnövekedett az arisztokratikus világgépet kifejező hősi értékrend szerepe. Nem véletlen, hogy a homéroszi eposzokban kirajzolódó nevelési eszmények éppen az ókori Görögországban váltak az egész társadalom számára érvényes értékekké.

Az ókori Mezopotámia államaiban az epikus hagyomány által közvetített mitikus hagyomány a Kr. e. 2. évezredtől az írnokiskolák világában élt tovább. Hasonló folyamat a Kr. e. 8–7. század után a görögöknél is lezajlott, hiszen lejegyzésük után a homéroszi eposzok is az iskolai tananyag részévé váltak. A mezopotámiai írnokiskolákban azonban az eposzok inkább az írásgyakorlat anyagát képezték, míg az ókori görögöknél a széles értelemben vett műveltség eszmény részévé lettek. A görögök mindenekelőtt szépnek találták az eposzokat, illetve érvényesnek tartották a bennük megfogalmazódó erkölcsi tanulságokat. Az ókori Hellaszban a nevelés és az irodalom – a művészi szépség – szorosan összekapcsolódott egymással, az arisztokrácia számára érvényes hősi világgépet pedig az egész társadalom számára elfogadott eszménnyé és normává vált.

A művészi szép kisugárzásának legelső formái már az ókori Mezopotámia irodalmában is előtűntek. A *Gilgames-eposz* olyan emberi sorsproblémákat fogalmazott meg, amelyek – a világirodalom történetében először – túlmutattak az adott társadalom szűkebb vallási-kulturális világgépén és az „egyetemes emberi” megfogalmazódásának irányába mutattak. Mezopotámiában a műveltség központi alakjává az írnok, míg a görögöknél az énekmondó vált.

Az európai művelődés történelmi keretei

Görögök és rómaiak: az ókori Kelettől és a Barbarikumtól eltérő kulturális ideálok

A klasszika-filológusok ma egyetértenek abban, hogy az ókori görög civilizáció sajátos vonásainak a megformálódása a homéroszi eposzok korában vette kezdetét. A Homérosz utáni görögség az archaikus kor elején – a Kr.e. 8-7. században – egy ideig még befogadta az ókori Keletről érkező hatásokat – ezt hívjuk a görög történelem „orientalizáló” korszakának –, majd egyre inkább önálló arculatú kultúrát alakított ki. Az ókori hellén civilizáció több vonatkozásban is túlmutatott a központi államszervezet és az írásbeliség ókori keleti hagyományain. A görög történelem során újszerű eredmények születtek a politika, a művészetek, az irodalom, a filozófia és a nevelés területén, amit a rómaiak is magukévá tettek. Krisztus születése körül már egységes görög-római művelődésről beszélhetünk.

A római civilizáció behatolt az Alpoktól északra fekvő területekre, és találkozott a Barbarikum ismeretlen világával. A római birodalom a Rajna és a Duna vonaláig kiterjesztve hatalmát érintkezésbe került a szomszédos germán törzsekkel. A római provinciák városaival ellentétben a germánok fálvakban laktak és kezdetleges *rínai* írásuktól eltekintve a szóbeli kultúra világában éltek. A törzsi társadalom meghatározó alakjai a szabad harcosok voltak, akiknek világgépét a heroikus értékrend határozta meg. A barbár törzsi eszmények középpontjában a hősi értékek álltak. A klasszikus görög és római művelődés jellege egyaránt különbözött a Barbarikum törzsi harcosainak heroikus értékrendjétől és szóbeliségétől, de az ókori keleti kultúráktól is, ahol az írni képes réteg – írni képes műveltség – és a papi rend váltak az írásbeliség letéteményeseivé.¹⁴

Papi rend és írni képes műveltség

Az ókori Kelet birodalmaiban a központi államszervezet az írásbeliség sajátos formáját követelte meg. Az írni képesek magatartását az uralkodói hatalomhoz és a hivatali szervezethez való hűség és alkalmazkodás határozta meg. Az írás elsajátítása bonyolult és fáradságos feladat volt. A közel-keleti írások nagyjából szótagokat jelöltek, ahol a jelek alapos elsajátítása hosszú tanulási időt igényelt. Az írás főleg az államigazgatás munkaszervezéssel, a készletek nyilvántartásával és adózással kapcsolatos igényeit elégítette ki, ami általában az egyes írások leegyszerűsített változatának használatával kapcsolódott össze. Továbbá az írást alkalmazták az uralkodói feliratok, törvények, szent szövegek és mítoszok lejegyzésére. Ezekben az esetekben az írásbeliség emelkedettebb, választékosabb formájával is találkozhatunk. Ekkor az írás jóval kevésbé szolgált irodalmi és filozófiai gondolatok kifejtésére, bár a hosszú fejlődés során erre is alkalmassá vált.¹⁵

Az írásbeliség szinterein két társadalmi csoport osztozott, a gazdasági és adózási feljegyzéseket készítő írni képes osztály és a vallási követelményeket megfogalmazó papi rend. Az írást használó társadalmi rétegek belső megoszlását illetően az ókori keleti államok nagy változatosságot mutattak. Egyes kultúrákban a világi írástudók – írni képesek – szerepe került előtérbe vagy vált kizárólagossá. Más államokban a papi rend birtokolta az írásbeliség ünnepélyes formáját, és az írni képesek inkább az írás praktikus célokra alkalmas, leegyszerűsített változatát használták. Az előbbire jellegzetes példa Kína, az utóbbira az ókori Egyiptom. Volt olyan eset is, amikor a szakrális szövegek lejegyzésére hosszabb ideig nem kerülhetett sor, és helyette a papi kaszt a memorizálás különféle módszereivel biztosította fennmaradásukat. Jó példa erre az indiai szent szövegek hagyományozása.

Kínában a Kr.u. 1. évezredtől az ókori előzményeken kialakult mandarinok osztálya kizárólag a világi írástudókat jelentette, akik a hivatalnok állásokat vizsgarendszer útján töltötték be. Tudásuk és világgépük Konfuciusz mondásaiból építkezett és az ókínai irodalom ismeretére terjedt ki. Leginkább az ókori Mezopotámiában figyelhető meg, hogy az írás használata főleg gazdasági feljegyzésekre szorítkozott, de a laikus írástudók különféle mítoszok megőrzésére is alkalmazták. Egyiptomban az írás eltérő fajtáival találkozunk, az egyik a kozmikus világtér értelmezésére, és az uralkodói hatalom kinyilvánítására szolgáló képszerű hieroglif-írás, a másik a hétköznapi használatra alkalmas írásmód.¹⁶

Az előbbi a templomok falain vizuális természetű írásjelek együtteseként a kozmosz rendjét és törvényeit ábrázolta, valamint kinyilvánította a világrend fenntartását biztosító kultikus-rituális követelményeket. A templomokban található hieroglif szövegek, noha egyértelmű jelentéssel bíró írásjelek voltak, mindvégig megőrizték képszerűségüket. A templom olyan szakrális tér volt, amit képként, illetve ikonként szemlélt írások töltöttek be.¹⁷ Az írásbeliség másik formája leegyszerűsített kézírás-ként gazdasági és államigazgatási feljegyzések készítésére szolgált, és szűkebb funkcionális értelemben csak ezt nevezhetjük írásnak. Egyiptomban az írniok osztály és a papi rend az írásbeliség egymástól elkülönült formáit alakította ki.

Heroikus értékrend

Az európai kontinens szóbeliségen alapuló törzsi kultúrái az emberi művelődés fejlődésének egészen más útját képviselték az ókori Kelet államaihoz képest. A Mediterráneumtól északra lakó germán népek mondavilága éppúgy a hősi életesményeket tükrözte, mint a kelet-európai sztyeppövezet nagy nomád törzsszövetségeinek a világképe. A letelepült germánok és a vándorló nomádok számára egyaránt a fizikai erő és a családi-nemzetségi összetartozás vált elsődleges értéké.

A heroikus értékrend az ókori Hellasz történetének korai szakaszát is meghatározta. A görög előidők során kialakuló mükénéi civilizáció (Kr.e. 18-12. század) bukásától a polisz kialakulásáig tartó „sötét kor” (Kr.e. 11-9. század) végén a korabeli világkép irányadó értékei az arisztokrácia által képviselt hőskultusz elemeiből tevődtek össze. Erről tanúskodnak Homérosz eposzai is a Kr.e. 8. században. A hősiesség és a fizikai erő kultusza az arisztokratikus értékrend maradványaként sokáig továbbélt az ókori Görögországban. Erre lehet visszavezetni a görögök sportversenyek iránti szeretetét, valamint azt, hogy a fizikai erőnlét megalapozása még hosszú ideig a nevelés fontos célkitűzése maradt. A görög művelődés eszményei a klasszikus korban (Kr.e. 5-4. század) már eltávolodtak a heroikus értékrendtől.

Tágabb keretben szemlélve a görög-római művelődés felfogható úgy, mint a keleti államok „szakrális írásbeliségének” és „írnioki műveltségének”, illetve az Alpoktól északra élő barbár törzsek szóbeliségen nyugvó „heroikus kultúrájának” két hatalmas zónájából kiemelkedő harmadik változat, amelynek ősmagja a Mediterráneumban található, és amit a Közel-Keleten Nagy Sándor hódításai, nyugat felé pedig a rómaiak terjesztettek el. Ezen a területen az antik művelődés újszerűséget hordozó kulcsfogalmi az eredeti hősi ideálhoz képest az „irodalmi klasszika”, a „filozófia” és a „retorika” voltak.

Kréta és Mükéné – a görög előidők művelődési karaktere

A keleti Mediterráneum korai civilizációi sajátos hídszerepet töltöttek be a közel-keleti kulturális vívmányok Európa felé közvetítésében, másrészt önálló eredményekkel is hozzájárultak az európai történelmi örökséghez. A föníciaiak kulturális szerepe vitán felül áll a hangjelölő írás megteremtésében és nyugati elterjesztésben. Ehhez képest bonyolultabbnak tűnik a prehellén Kréta és az akháji görög Mükéné művelődési karakterének behatárolása. A krétai civilizációról az írott források hiánya miatt nehéz egyértelmű kijelentéseket tenni. Ez az alapvetően „ünneplő civilizáció” a *lineáris A* táblákból kiindulva valószínűleg működtetett egy írniok réteget, de Mezopotámiával és Egyiptommal ellentétben töredékes adataink sincsenek arról, hogy az írniokok képzése milyen iskolai hagyományokon épült fel. Az is kérdéses, hogy az írniokok mennyiben alkottak elkülönülő foglalkozási csoportot, illetve szakrális vagy laikus műveltségképpel rendelkeztek-e. Végül abban is találgatásokra vagyunk utalva, hogy létezett-e a heroikus világképnek és a mítoszoknak a szóbeliségen nyugvó – számunkra már nem ismeretes – az indoeurópai akháji népesség megjelenését megelőző formája.¹⁸

Krétához képest valamivel többet tudunk a mükénéi civilizációról. A görög istenvilág és hősmonda nagyjából mükénéi eredetű volt. Úgy tűnik, a hősi epikus hagyomány legrégebbi változata az

erődített fellegvárakban letelepedő görög akháj harcos réteg világképének adekvát formáját képezte. Ez a szóbeliségen nyugvó irodalom – lényegében a homéroszi eposzok tágran értelmezett előzménye – együtt élt a központi adminisztrációt a *lineáris B* írás segítségével működtető írniok réteg műveltségével. Az írnioki osztály bizonyára magáévá tette az írásbeliséget, de Krétához hasonlóan itt sem tudjuk közelebről meghatározni az iskolai képzés szervezeti kereteit, sem az általa közvetített művelődési eszményeket. Mindenesetre kétségtelennek tűnik, hogy a mükénéi társadalom jellegzetes kettőssége, a nagy súlyú katonai arisztokrácia, és a közel-keleti hagyományokat mintázó központi hatalom együttes jelenléte a művelődés tágabb kereteit is meghatározta. Mükénében egyszerre találkozunk a szóbeliségen alapuló hősi epika és az írnioki műveltség létezésére utaló jelekkel. Arról viszont nem tudunk érdemi állításokat tenni, hogyan viszonyult egymáshoz – határozottan elkülönült vagy inkább egybeolvadt – ez a két művelődési forma.¹⁹ A mükénéi civilizáció bukása után került sor a sajátos hellén kulturális eszmények kialakulására. E folyamat kezdőpontját a homéroszi eposzok létrejötte jelentette.

Az antik irodalmi és filozófiai hagyomány kialakulása

Mükéné bukása után a görögöknél sem írnioki osztály, sem papi rend nem alakult ki. A közel-keleti birodalmakra emlékeztető központi államszervezet maradványai is felszámolódtak, s ezzel megszűnt az írnioki réteg szerepköre. A görögöknél a papság kezdettől fogva nem rendelkezett politikai hatalommal, feladata az áldozat bemutatására korlátozódott. A görög történelem első századaiban nem találkozunk olyan szent szövegekkel, amelyek kanonizálása megkövetelte volna az írásbeliséget, és erőteljesen meghatározta volna az írás szerepkörét. A poliszok kialakulásával újfajta társadalmi berendezkedés kerekedett felül. A korlátlan hatalommal rendelkező egyeduralmokodók helyett autonóm politikai közösségek jöttek létre. Az írásbeliség további lehetséges formájaként az uralkodói hatalom ünnepélyes kinyilvánítása is érvényét veszítette az önkormányzó poliszok világában.

Szent szövegek, papi rend és írniokok híján az énekmondók szóbeli előadásával közvetített és a heroikus értékrendet kifejező hősmondák váltak a görög művelődés alapjává. A görög kultúra egészen a Kr.e. 5. századig a szóbeliségen nyugodott, és a trójai mondakört elbeszélő homéroszi eposzokat is csak az írásbeliség széleskörű elterjedésével jegyezték le végleges formában. A szent szövegek és az uralkodói hatalom hiánya lehetővé tette, hogy a heroikus szóbeli kultúra fokozatosan beáramoljon a születő írásbeliség színtereire.²⁰ A homéroszi eposzok különleges szerepe az ókori görögök önazonosságának a megteremtésében ezzel a társadalmi háttérrel magyarázható. Kivételes irodalmi értéke mellett az *Iliász* és az *Odüsszeia* az istenvilág érvényes formáját is megjelenítette. Ráadásul az ókori görögök úgy tekintettek a homéroszi eposzokra, mint az emberi viszonylatok és a világról alkotott ismeretek kifogyhatatlan tárházára. A görög gyermekek kezdettől fogva Homérosz eposzain keresztül sajátították el az olvasás alapjait. Kiemelkedő jelentőségük ellenére a homéroszi eposzok mégsem váltak szent szöveggé, hanem a hellenisztikus kor kezdetére irodalmi művekké alakultak.

Noha az ókori görögök nem rendelkeztek írásban rögzített szent szöveggel, és kultúrájuk a szóbeliség anyagából építkezett, a Kr.e. 5-4. századtól létrehozták a történelem egyik első írásbeli kultúráját. Ebben a hangjelölő írás forradalmi léptékű újításának is óriási szerepe volt, de az írásbeliség kiterjedt és változatos színtereinek kialakulása elsősorban a görög kultúra belső adottságaiból – egyebek mellett a demokratikus berendezkedés követelményeiből – származott.²¹ Aztán a Kr. e. 4-3. században a görögök írott formában véglegesítették a megelőző századok legfontosabb műalkotásait. Sajátos irodalmi kánon létrejöttének lehetünk szemtanúi, amely teljesen más következményekkel járt, mint a szakrális szövegek kanonizálása.²² Homérosz és más görög szerzők alkotásai irodalmi művekké váltak, amelyek nem a vallásos szövegmagyarázat, és a heroikus értékrend, hanem az iskolai művelődés számára szolgáltattak szövegeket. Az irodalmi klasszika születése a szövegkritika, a tárgyi-grammatikai értelmezés és az esztétikai érzékenység kialakulásához vezetett, amelyek a „szép” iránt nyitott humanista irodalmi műveltség lehetőségét hordozták az európai kultúrtörténetben. Ehhez kapcsolódott még az észlelvészen alapuló antik filozófia és a beszéd szabályain nyugvó retorika megszületése.

Szent szövegek és vallási kultúra írások nélkül: az ókori Izrael

Az ókori Hellasz irodalmi hagyománya sok tekintetben különbözött a zsidóság vallási kultúrájától. A zsidó nép elkülönült szigetet alkotott a Közel-Keleten, amely több vonatkozásban is eltért az ókori Kelet birodalmaitól. A vallás a zsidóság életének jószerével minden vonatkozását áthatotta, ezért joggal beszélhetünk vallási kultúráról. A zsidók gondosan őrizték és magyarázták ősi szent szövegeiket. Az iskolai művelődés tananyagát kizárólag e vallásos szövegek olvasása és értelmezése jelentette.²³ A babiloni fogság utáni századokban rögzült a szent szövegek kánonja. A bennük való elmélyülés az olvasás és az írás elsajátítását feltételezte, de nagy jelentősége volt a szóbeli hagyománynak is.

A szövegeket magyarázó rabbik, írástudók – a farizeusi irányzat képviselői – és a jeruzsálemi templom papsága nem alkottak egységes papi rendet. Története során Izrael gyakran került idegen uralom alá, de a zsidók számára a hatalom fogalma az ország önállóságának idején is inkább Isten uralmát, mint a királyok uralkodását jelentette. Ezért sem alakult ki az ókori keleti államokra jellemző, a mindenható uralkodó hatalmát szolgáló erős hivatalnokszerkezet, amely kiterjedt írások réteg létrejöttéhez vezetett volna. A babiloni fogság utáni zsidóság olyan vallási jellegű kultúra keretében élt, ahol az írások alakja éppúgy hiányzott, mint a szent szövegeket magyarázó és politikai hatalommal rendelkező, hierarchikusan szerveződő papi rend. Jézus korában a szent szövegeket a zsinagógákban a rabbik magyarázták, akik nem alkottak önálló szervezetet, és maguk gondoskodtak tanítványaik képzéséről. Noha a jeruzsálemi templom papsága ősi papi családokból került ki, feladatuk inkább a templomi szolgálat különféle formáira korlátozódott, és nem töltötték be igazi – privilegizált – tanítói és írásokat értelmező szerepkört. Mindent egybevetve, Jézus születése idején a zsidóság színes és belső vitákkal teli vallási életet mondhatott magáénak, amit csak kevésbé korlátoztak merev – az egységes papi osztály elkülönüléséhez vezető – rendi-hierarchikus korlátok. A vallási kultúra középpontjában a szent szövegek magyarázata állt, ami az írástudók feladata volt.

Az európai keresztény paideia: a vallási kultúra és az irodalmi hagyomány összefonódása

A zsidóság örököséként a kereszténység is kezdettől fogva a vallás kizárólagosságát hirdette. A keresztények úgy vélték, hogy minden lényeges kérdésben vallásuk elveinek kell érvényesülnie. Ezért hosszabb időbe került, amíg a klasszikus antikvitás kultúrájával szemben a kereszténység rátalált az elfogadás és az elutasítás középvízára. A keresztények hite a zsidókhoz hasonlóan az isteni kinyilatkoztatáson nyugodott, amely a sugalmazott szent könyvekben öröklődött tovább. Az írásokat meg kellett ismerni, hogy a hívő képes legyen Isten parancsainak követésére. Így a kereszténység bizonyos mértékig átvette a zsidóság írásmagyarázó attitűdjét. A keresztények a hiteles szent szövegek kánonjának a megteremtésére törekedtek. A keresztény vallás a zsidókhoz hasonló módon elősegítette az olvasás és az írás kultúrájának terjedését.

Jézus missziós parancsa megkövetelte, hogy a keresztények minden népnek hirdessék az evangéliumot. Mivel a keresztény hit először a diaszpórák hellenizált zsidóságában, majd az égei-tengeri görög világban terjedt el, az újszövetségi iratok nyelve is a görög lett. A kereszténység ezzel belépett a görög-római művelődés világába. Bár fenntartásai voltak a pogány kultúrával szemben, arra törekedett, hogy minél többen értsék és olvassák a görög, majd a latin evangéliumot. Így a keresztények végül elfogadták az antik iskolai művelődés lehetőségeit. Az antik irodalmi hagyomány és a vele szoros egységet alkotó grammatikai-retorikai képzés, illetve a filozófiai gondolkodásmód összekapcsolódott a keresztény vallás zsidóságtól megörökölt írásmagyarázó attitűdjével. A középkor végéig ez a két hagyomány együttesen alkotta az iskolai művelődés alapjait. Az európai keresztény művelődés tehát felfogható – az ókori Kelet írások műveltségétől és a szóbeli törzsi kultúrák hősi értékrendjétől egyaránt eltérő – az antik és a keresztény elem összefonódásával keletkező szövegmagyarázó kultúraként, amely lényegét tekintve nyitott maradt az esztétikai „szép” klasszikus ókorból származó kategóriái, valamint az ember különös méltóságát sugalló bibliai szemléletmód iránt. Az antik irodalmi és filozófiai hagyomány a középkorban mindvégig a kereszténység alá

rendelődött, ugyanakkor bizonyos autonómiát is megőrzött a kultúra legkülönbözőbb területein. Az európai *paideia* kialakulását e történelmi folyamatok keretei között kell keresnünk.

¹ A tanulmány egyes szövegrészei felhasználják a szerző *Az európai civilizáció születése I.* című könyvének részleteit: Zsinka László (2012): *Az európai civilizáció születése. Az európai eszmények történelmi alapvonalai I. Történelmi keretek.* Aula, Budapest.

² A *paideia* szó jelentését Jaeger német klasszika-filológus felfogásában használom, aki behatóan tanulmányozta az ókori görög művelődés eszményeit. Jaeger az 1930-40-es években jelentette meg az ókori görög *paideia*t vizsgáló háromkötetes nagy művét. Angol nyelven: Jaeger, Werner (1943): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. In Search of the Divine Centre.* Oxford University Press, New York. Jaeger, Werner (1945): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. Archaic Greece. The Mind of Athens.* Oxford University Press, New York. Jaeger, Werner (1986): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. The Conflicts of Cultural Ideals in the Age of Plato.* Oxford University Press, Oxford.

³ Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1986): *Fajunk eredete.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest. p. 217.

⁴ Ehhez: Childe, Vere Gordon (1968): *Az ember önmaga alkotója.* Kossuth, Budapest. 1-2. fejezet

⁵ A szimbolikus régészethez több helyen utalások: Renfrew, Colin – Bahn, Paul (1999): *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat.* Osiris Kiadó, Budapest.

⁶ Ehhez: Renfrew – Bahn (1999): p. 157.

⁷ A szegmentáris társadalmakhoz és a korai főnökségekhez: Service, Elman (1971): *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective.* Random House, New York.

⁸ A városforradalomhoz: Childe, Vere Gordon (1928): *The Most Ancient East. The Oriental Prelude to European Prehistory.* Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London. Childe, Vere Gordon (1935): *New Light on the Most Ancient East.* Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London.

⁹ Ehhez: Renfrew, Colin (1995): *A civilizáció előtt.* Osiris Kiadó, Budapest. p. 205.

¹⁰ Erről: Hauser Arnold (1980): *A művészet és irodalom társadalomtörténete I-II.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest. I. kötet. pp.11-19.

¹¹ A mítosz értelmezéséhez: Kirk, Geoffrey Stephen (1993): *A mítosz.* Holnap Kiadó, Budapest. Csapo, Eric (2005): *Theories of Mythology.* Blackwell, Malden, Mass.–Oxford.

¹² Ehhez az idegen nyelven megjelent szakirodalom kitűnő áttekintésével: Ritoók Zsigmond (1973): *A görög énekmondók.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

¹³ A hősi értékrend kulturális és nevelési eszményként való megfogalmazásához: Jaeger, Werner (1945): pp. 3-34.

¹⁴ Az írnoki műveltség fogalmához: Marrou, Henri Irénée (1982): *A History of Education in Antiquity.* The University of Wisconsin Press, Madison. pp. xiv-xvii.

¹⁵ Az írás elsajátításának nehézsége, illetve ennek a különböző kommunikációs tartalmak kifejezésére gyakorolt hatásával kapcsolatos elméleti vitához: Havelock, Eric A. (1982): *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences.* Princeton University Press, Princeton.

¹⁶ Az ókori Egyiptomban írástörténeti szempontból az írás három fajtájával találkozunk, a hieroglif, a hieratikus és a démotikus írásokkal. A jelen tanulmány keretében funkcionális szempontból különböztetünk meg két alapvető típust, ami nem érinti az írástörténeti besorolást.

¹⁷ Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest. pp.178-181.

¹⁸ A krétai civilizációhoz: Graham, James Walter (1969): *Palaces of Crete.* Princeton University Press, Princeton. Willetts, Ronald Frederick (1977): *The Civilization of Ancient Crete.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles. Hood, Sinclair (1983): *A minószi Kréta.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

¹⁹ Mükénéhez: Vermeule, Emily (1972): *Greece in the Bronze Age.* University of Chicago Press, Chicago. Warren, Peter (1989): *Az égei civilizációk.* Helikon Kiadó, Budapest.

²⁰ Ez az okfejtés részben Assmann gondolatmenete: Assmann (1999): pp. 260-262.

²¹ Az ábécé emberi történelemben játszott szerepéhez általában: Diringner (1968). Az ógörög ábécé elterjedésének okairól: Németh (1999): pp. 72-77.

²² Ehhez: Assmann (1999) ókori görögséggel kapcsolatos fejezete.

²³ Ehhez: Ferguson, Everett (1999): *A kereszténység bölcsője.* Osiris Kiadó, Budapest. pp.104-105. Drazin, Nathan (1940): *History of Jewish Education from 515 B.C.E. to 220 C.E. during the Periods of the Second Commonwealth and the Tannaim.* Johns Hopkins University, Baltimore.

Bibliográfia:

Adams, Robert (1962): *The Evolution of Urban Society*. Aldine, Chicago

Assmann, Jan (1999): *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest

Childe, Vere Gordon (1928): *The Most Ancient East. The Oriental Prelude to European Prehistory*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London

Childe, Vere Gordon (1935): *New Light on the Most Ancient East*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London

Childe, Vere Gordon (1968): *Az ember önmaga alkotója*. Kossuth, Budapest

Csapo, Eric (2005): *Theories of Mythology*. Blackwell, Malden, Mass.–Oxford

Diringer, David (1968): *The Alphabet: A Key to the History of Mankind*. Hutchinson, London.

Drazin, Nathan (1940): *History of Jewish Education from 515 B.C.E. to 220 C.E. during the Periods of the Second Commonwealth and the Tannaim*. Johns Hopkins University, Baltimore

Ferguson, Everett (1999): *A kereszténység bölcsője*. Osiris Kiadó, Budapest

Finley, Moses (1970): *Early Greece*. Norton, New York

Hauser Arnold (1980): *A művészet és irodalom társadalomtörténete I-II*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Hood, Sinclair (1983): *A minószi Kréta*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Graham, James Walter (1969): *Palaces of Crete*. Princeton University Press, Princeton

Havelock, Eric A. (1982): *The Literate Revolution in Greece and its Cultural Consequences*. Princeton University Press, Princeton

Jaeger, Werner (1943): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. In Search of the Divine Centre*. Oxford University Press, New York

Jaeger, Werner (1945): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. Archaic Greece. The Mind of Athens*. Oxford University Press, New York

Jaeger, Werner (1961): *Early Christianity and Greek Paideia*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge

Jaeger, Werner (1986): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. The Conflicts of Cultural Ideals in the Age of Plato*. Oxford University Press, Oxford

Kirk, Geoffrey Stephen (1993): *A mítosz*. Holnap Kiadó, Budapest

Leakey, Richard E. – Lewin, Roger (1986): *Fajunk eredete*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Lock Andrew – Peters, Charles R. (1996): *Handbook of Human Symbolic Evolution*. Clarendon Press, Oxford

Marrou, Henri Irénée (1982): *A History of Education in Antiquity*. The University of Wisconsin Press, Madison

Németh György (1999): *A polisok világa*. Korona Kiadó, Budapest

Oppenheim, Leo (1982): *Az ókori Mezopotámia*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Pollock, Susan (1999): *Ancient Mesopotamia: The Eden that Never was*. Cambridge University Press, Cambridge

Renfrew, Colin (1995): *A civilizáció előtt*. Osiris Kiadó, Budapest

Renfrew, Colin – Bahn, Paul (1999): *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Osiris Kiadó, Budapest

Ritoók Zsigmond (1973): *A görög énekmondók*. Akadémiai Kiadó, Budapest

Service, Elman (1971): *Primitive Social Organization: An Evolutionary Perspective*. Random House, New York

Vermeule, Emily (1972): *Greece in the Bronze Age*. University of Chicago Press, Chicago

Warren, Peter (1989): *Az égei civilizációk*. Helikon Kiadó, Budapest

Willetts, Ronald Frederick (1977): *The Civilization of Ancient Crete*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles